

Joan Roís de Corella i la traducció del *Segon del Cartoixà*

Jordi Oviedo Seguer
Universitat Catòlica de València “sant Vicent màrtir”

1. El *Cartoixà* en el conjunt de l'obra de Joan Roís de Corella

El *Cartoixà* de Joan Roís de Corella és la traducció al català de la *Vita Christi*, obra que el monjo cartoixà alemany Lufolf de Saxònia va escriure a finals del segle XIV. Les primeres edicions en la nostra llengua dels quatre volums de què consta es publicaren entre 1495 i 1500, amb algunes parts reeditades en el segle XVI.¹ D'aleshores ençà, aquesta magna obra havia restat pendent d'una edició que completés l'abast de la producció literària corellana. Ara bé, aquesta situació s'ha revertit en els darrers anys i l'edició dels diferents volums ha omplert aquest buit en l'accés a un dels textos més extensos de Joan Roís de Corella.²

Així doncs, de manera general, l'interès per l'obra de Joan Roís de Corella per part dels estudiosos dels autors medievals de les nostres lletres ha experimentat un creixement notable, simultani a la voluntat de recuperació de la pròpia història literària, iniciada durant la Renaixença. L'edició de les *Obres de Joan Roís de Corella* de la mà de Ramon Miquel i Planas el 1913 suposava una fita en aquest procés, que comptava, però, amb determinats antecedents. En concret, diferents integrants de la secció valenciana de la ja esmentada Renaixença van donar lloc a diverses iniciatives per a l'estudi i la divulgació d'un autor del qual es remarcava la seua obra poètica.

Així ho ha assenyalat l'investigador Rafael Roca, qui revisa el context de recuperació renaixencista de l'obra de Joan Roís de Corella, pràcticament relegada en l'edat moderna a escasses referències en catàlegs de bibliòfils, analitzades per Vicent Josep Escartí. D'aquells antecedents que mostren l'interès per l'obra del poeta Roís de Corella, en destaquem l'opuscle de Rafael Ferrer i Bigné titulat *Estudio histórico-crítico sobre los poetas valencianos de los siglos XIII, XIV y XV*, publicat el 1873 a València, en què es diu de Roís de Corella que “merece mención especial entre los poetas del siglo de oro de la literatura valenciana” (Ferrer, 37).³ També, el 1881, el mateix Ferrer i Bigné publicava una traducció al castellà d'un dels poemes de Roís de Corella més coneguts i editats, com és l'“Oració a la senyora nostra, tenint son fill, Déu Jesús, en la falda, devallat de la creu”, conegut com l'“Oració”.

La mateixa condició de poeta singular de Corella li l'atorgava Antoni Rubió i Lluch (71), en referir-se als clàssics catalans medievals, com a continuador digne de la poesia d'Ausiàs March, en el seu vessant religiós, també emfasitzant la qualitat de l'“Oració”:

¹ El *Quart del Cartoixà* es va publicar el febrer i l'octubre de 1495; consta una tercera edició de maig de 1513. El *Terç* es publicà a l'inici de 1495. El *Primer* eixí d'impremta l'abril de 1496, i es reedità el setembre de 1518 a Barcelona, mentre que el *Segon del Cartoixà* fou publicat el 1500.

² L'edició dels volums *Primer* i *Terç del Cartoixà* ha donat lloc a les tesis doctorals de Vicent Garcia Peris i de Joan Maria Furió, respectivament; el *Quart del Cartoixà*, estudiat per Josep Antoni Aguilar, es publicarà per l'AVL, de manera previsible juntament amb la resta de volums, fruit de diversos convenis amb la Universitat de València primer i amb la Universitat Catòlica de València “sant Vicent màrtir”, de manera posterior. En el nostre cas, ens hem ocupat del *Segon del Cartoixà*, un volum que Corella no veié publicat, per tal com va faltar el 1497, tres anys abans que el text eixís d'impremta, ja el 1500.

³ Prenem la citació de l'article de Rafael Roca (743)

Después de Ausias March todo parece de secundario valor en aquella legión de innumerables imitadores, que siguen sus fecundas sendas, á excepción de aquel poeta de tan cendrado sentimiento religioso y gusto artístico, de quien dijo Verdanza con razón, “que'l mateix Virgili d'aquell aprenquera;” del valenciano Juan Roig de Corella, cuya magnífica “Oración”, sin rival en aquella época, acude sin duda ahora á vuestros labios.

D'aquesta manera, notem com en una primera part de la Renaixença se subratllava la qualitat de la poesia corellana, més en concret la poesia religiosa, per tal com la major part dels poemes de Corella romanien encara pendents d'edició, dins diversos cançoners; a més, els poemes que es coneixien s'havien publicat juntament amb obres en prosa com indiquem unes línies més avall. Un gènere literari i una temàtica –la poesia religiosa–, que el nostre autor havia conreat en un context particular, com destaca Josep Lluís Martos (2001a), qui va analitzar la relació dels poemes pietosos “La vida de la sacratíssima Verge Maria, mare de Déu, senyora nostra en cobles de rims estrams” i de l’“Oració” amb el gènere popular dels goigs, no sols pel contingut sinó també per la forma. Destaquem també, com hem avançat, que ambdós poemes se situaven en dos volums del *Cartoixà*, l'obra en què centrem el present treball.

En concret, la “Vida de la sacratíssima Verge Maria” clou el *Primer del Cartoixà*, mentre que l’“Oració” esdevé el text corellà amb més versions conservades entre la fi de l'època medieval i les primeries de l'edat moderna, amb cinc edicions, atés que es va publicar en les tres edicions del *Quart del Cartoixà* (dues l'any 1495 i una el 1513) i en les dues edicions de *Lo passí en cobles* (València 1493, 1518), de Bernat Fenollar, escriptor coetani a Corella.

Quant a les proses profanes mitològiques i les denominades “místiques” per Rubió i Lluch, és a dir, religioses, es considerava que no estaven a l'altura de la seua poesia religiosa i que esdevenien mostres d'una espècie de: “gongorismo clásico, síntoma fatal de decadencia, y más fatal para nuestra lengua, á quien no esperaban más anchos horizontes donde espaciarse ni nuevas auras regeneradoras.” (Rubió i Lluch, 90).

Amb l'arribada del segle XX i una relativa i progressiva atracció per l'obra de Roís de Corella, es repensa el sentit i el paper que ocupa en aquesta la de caràcter religiós o devocional. De les obres religioses de Roís de Corella, Martí de Riquer (260) considera el *Cartoixà* i el *Psalteri* pròpies d'un mestre en teologia i insisteix en el valor de la poesia d'aquesta temàtica:

El millor ho trobem en les seves poesies marianes; i els tres tractadets en prosa responen, quant a llur contingut, a la més típica tradició medieval i manquen d'originalitat.

Tot i que l'especialista en literatura medieval rebutge les hagiografies de Corella per manca d'originalitat, Riquer sí que n'assenyala l'estil renaixentista, amb un cert recargolament sintàctic però alhora resolt amb elegància, trets que reporta sobretot de la *Història de la gloriosa santa Magdalena*, més elaborada que la resta. Pel que fa al *Cartoixà*, Riquer (270-272) remet a les dades de les edicions dels diferents volums, tot al·ludint a l'èxit i l'acceptació social i comercial que degueren tenir, atesa la proximitat temporal entre aquestes. L'erudit de la nostra literatura medieval no preuà el contingut i el significat d'aquesta obra, per tal com no li atorgava la vàlua literària o creativa de les de caràcter poètic; amb tot, situa la traducció de Corella en relació a la portuguesa i la castellana, pràcticament d'aparició simultània a la catalana.

De manera més específica, quant a les obres religioses de Roís de Corella, Curt Wittlin ha examinat les particularitats de les operacions traductològiques en el textos pietosos. Aquesta anàlisi es pot trobar, en concret, quan l'estudiós canadenc edita *La*

visió a la porta de la Senyora Nostra de Gràcia (Wittlin 1995b), obra de Corella que havia estat publicada el 1488, on el lletraferit valencià es mostra favorable al dogma de la immaculada concepció de la Mare de Déu.

A més, l'investigador canadenc determina els processos de traducció que van d'allò literal a allò literari en l'obra corellana, i així ho indica també en l'estudi de *La vida de santa Anna* de Corella (Wittlin 1997), que vincula a la *Lamentació de Biblis* i a la *Lamentació de Mirra*, obres mitològiques que Corella modula, amplifica i adapta. També analitza aquesta qüestió en la *Història de Josef* (Wittlin 1999), on detecta operacions traductològiques d'amplificació i embelliment literari.

Si atenem al *Cartoixà*, Wittlin (1995b, 8) assenyala que després de la traducció del *Psalteri* elaborada pel lletraferit valencià, aquest:

Es va posar a traduir els quatre volums de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, obra ingent que mereixeria una reedició moderna. Volums tan extensos no conviden a fer-hi interpolacions, i Corella més aviat té tendència a abreujar. Tanmateix, per tot arreu introdueix expressions típiques del seu estil, com quan tradueix un simple *hic* amb “en aquesta pobra, dejecta, miserable posada” (Ic19.8), o *sermo* amb “doloroses y profètiques paraules” (Ia9.13), o un *dicit* amb “amb dolça veu y humil continença dient” (Id30.1).

Constata, per tant, com Corella redueix el contingut del text llatí, però alhora hi deixa la seua petjada literària, que aproparà el *Cartoixà* a una obra parcialment de creació. Es tracta també d'un dels primers treballs on s'analitza l'estil que es deriva d'aquesta obra de Roís de Corella, amb una mostra d'operacions traductològiques ja posades en marxa amb anterioritat.

L'edició crítica del *Psalteri* de Joan Roís de Corella per part de Josep Lluís Martos (2013) ha fixat un dels textos de Corella més pròxims al *Cartoixà* per diferents aspectes, sobretot pel que fa al tipus de llenguatge que construeix el nostre autor a l'hora de traduir el text llatí. Un model lingüístic d'“alteritat” i diferent del quotidià, perquè remet a les Sagrades Escripures (els salms en el *Psalteri*; els versets dels diferents passatges evangèlics en el *Cartoixà*). Així, en Corella, el llenguatge derivat de la traducció del llatí al romanç:

No podia tractar-se d'un model absolutament quotidià, sinó que havia de ser arcaïtzant –no arcaic, pròpiament dit– perquè semblés genuí i, amb això, aportés a la traducció un efecte de validesa i autenticitat. (Martos 2013, 87).

En general, si bé en el *Psalteri* hi ha una major dependència del text bíblic, en el *Cartoixà*, pel tipus de text que és, que permet la glossa i la interpretació, i per l'extensió de l'obra, que calia reduir i adaptar a un nou públic, considerem que Corella actua amb major llibertat, però emprant determinades solucions també presents en el *Psalteri*. Una mostra d'aquestes operacions en el *Psalteri* es pot observar en Martos (2013, 87-105), i afecten tant qüestions de creació lèxica com d'ordre sintàctic.⁴

⁴ Antoni López Quiles (2013) ha col·lacionat diferents saltiris valencians de l'època medieval amb el de Corella arran diferents camps semàntics, per mostrar la manera en què el lletraferit valencià optava per determinades solucions lingüístiques respecte el text de la *Vulgata*, marcades pel context cultural i teològic en què hagué d'“arromançar” el recull de salms.

2. El *Segon del Cartoixà* de Joan Roís de Corella

Com s'ha dit, el *Segon del Cartoixà* destaca quant a la resta de volums perquè fou l'únic la primera edició del qual aparegué després de la mort del seu autor, Roís de Corella, de les premses de l'impressor alemany instal·lat a València Cristòfol Cofman. Es dedueix que Isabel Martínez de Vera i els fills de l'escriptor s'encarregarien de gestionar la publicació d'aquest volum pòstum, atés que, com indica Martí de Riquer (258), després de la defunció de Roís de Corella el 6 d'octubre de 1497, aquests en reben l'herència i la gestió:

La seua germana i hereva universal, Dalfina, el 10 d'octubre d'aquell 1497, davant el notari Jaume Albert, fa donació *inter vivos* de l'herència del seu germà, “amb plena llibertat i espontània voluntat” a l'honorable Isabel Martínez de Vera.

D'altra banda, sobre els motius del retard en l'aparició del *Segon*, Diego Romero Lucas (306-307) apunta al fet que l'editor i, possiblement també, els hereus del lletraferit valencià no veieren recompensat l'esforç de continuar amb una edició de qualitat per al *Segon*, com sí ho foren la segona edició del *Quart* a finals del 1495 i l'edició del *Primer*, ja en 1496, sota el patronatge literari de Miquel Albert. És possible que els diners disponibles per al projecte s'esgotaren i les vendes dels volums editats entre 1495 i 1496 no reportaren els beneficis esperats.

Per la seua part, sobre l'administració de l'herència corellana, Jaume Chiner (208-220) exhuma i revisa de manera exhaustiva els documents notariais conservats que remetien a la cura dels béns heretats per Isabel Martínez de Vera i els fills de Joan Roís de Corella, Joan i Estefania qui, com s'ha vist, administraren el llegat llibresc de l'escriptor, entre el qual consten exemplars dels diversos volums del *Cartoixà*.

De manera més concreta, el fill major del lletraferit valencià, també anomenat Joan Roís de Corella, va gestionar el procés per a estampar una obra del seu pare sobre “los Passis”. Com ha demostrat Jaume Chiner (219), Francesc Carreres Calatayud (625-626) errà tant la data d'aquest permís que suposadament s'havia rebut per part dels jurats de la ciutat de València el 13 de maig de 1502, com la ubicació arxivística (un manual de consell de l'Arxiu Municipal de València on no hi era). La data real d'aquesta gestió cal situar-la anys més tard, el divendres 15 de maig de 1506, segons el document i l'anàlisi reportats per Chiner (219):

Dicto die [divendres 15 de maig de 1506]

Los magnífichs jurats et síndic [...] en Johan Alegre, attenant que lo reverent mossén Johan Corella, quòndam, féu e ordenà una bella obra sobre los Passis la qual lo fill de aquell vol fer estampar per ço proveexen que nengú altre sinó aquell stampar e fer stampar aquella dita obra dins terme de dos anys, sots pena de X lliures e perdre la dita obra. Testimonis, Agostí Mo(n)yós e Johan Noguera.⁵

Fóra una hipòtesi indicar que el 1506, en una data més allunyada a la publicació del *Segon*, els familiars de Corella haurien venut una bona part dels exemplars del *Cartoixà* de què tenien cura i es veien ara amb la possibilitat econòmica d'editar un llibre sobre “los Passis”, que desconeixem si s'executà finalment.

Si ens centrem en el contingut del fets de la vida de Jesucrist en el *Segon del Cartoixà*, aquest volum conté els capítols sobre els diferents episodis evangèlics relatius a la predicació de Jesús i els miracles que efectuà abans de la seua entrada a Jerusalem,

⁵ Arxiu Municipal de València, Manuals de Consells, A-53, f. 149v.378.

així com determinades paràboles que recullen els evangelis, que ja es trobaven en l'obra de Ludolf de Saxònia. Corella indica així al “Pròlech” de tota l'obra la distribució dels continguts en els diferents volums i l'especificitat dels que conformaran el *Segon*:

Serà partit en quatre parts aquest libre de la vida de Jesús, Déu y Senyor nostre: la primera part comença a la sua generació eterna fins al miracle del servent de Centurió en la ciutat de Capharnaüm; la segona part comença en lo sobredit miracle hi a la sua transfiguració acaba. (I, f. 2a)

En el *Segon*, a banda dels capítols que s'adrecen a l'estament eclesiàstic o als creients en general, com puguen ser els titulats “De alguns impediments que empachen la perfectió e seqüela del Senyor. Capítol XIII” o “De la consolació que'l Senyor dóna als seus dexebles entre la càrrega dels manaments. Capítol XIII”, n'hi ha d'altres que remetien a personatges evangèlics on es detecten canvis considerables respecte el text ludolfi. Els capítols referits a Joan el Baptista, els que s'ocupen dels passatges evangèlics on es presenten Marta i Maria Magdalena o els que se centren en el personatge de la gentil samaritana palesen una mostra destacable de divergències quant al contingut del text llatí de la *Vita*. Considerem que aquests canvis indiquen una motivació per part de Corella, que pretenia exposar aquests personatges evangèlics com a paradigmes d'actuació vers Crist i el seu model de vida, amb un objectiu catequètic concret, en conseqüència.

3. La tècnica traductològica de Joan Roís de Corella en el *Segon del Cartoixà*

Diferents estudis sobre el grau d'intervenció de Roís de Corella quant als continguts de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia i altres obres seues, mostren que l'escriptor valencià els hi adaptà atenent a graus i mesures diverses per encabir-los en el seu projecte catequètic, com hem indicat unes línies més amunt.

En concret, sobre aquest aspecte en el *Terç del Cartoixà*, extensible a la resta de volums, Joan Maria Furió (2013) presentà una primera classificació de les diferents operacions elaborades per Corella en aquesta obra que, a grans trets, consisteixen en: l'eliminació de glosses i referències dels autors d'aquestes, la incorporació de continguts, la reubicació de fragments concrets i les amplificacions, juntament amb retoricacions i modulacions.

De manera més general, sobre la tècnica de traducció del nostre autor en obres religioses, tot referint-se a la traducció del *Psalteri* de Roís de Corella imprès a Venècia el 1490, Tomàs Martínez (14) assenyala que Corella no defugí la literalitat i l'esperit essencial de les obres que traduïa, com era propi de la tradició i el context cultural de l'edat mitjana, sinó que els aportà el seu estil i la seua visió quant al fet literari i la divinitat. Així doncs, es mostrà com a individu en l'adaptació a l'estil literari dominant en el tombant del segle XV en les nostres lletres, que rebrà el nom de “valenciana prosa” per part de la historiografia moderna. El terme “prosa artitzada” es presenta com a revisió d'aquell terme que remetia a “una forma cultista de dir «llengua valenciana»” (Ferrando, 28).

Així, destaquem com la traducció de la *Vita* per part de Roís de Corella s'articula en dos nivells. D'una banda, el que afecta l'estructura del contingut de la traducció vers el text llatí; d'altra, el nivell que tracta de l'adaptació a un estil propi de llenguatge, que determina l'ús d'un llenguatge “artitzat” o “retorcat”, que tindrà seguidors entre els escriptors coetanis del lletraferit valencià.

3.1. Omissions: de contingut i d'autoritats

La col·lació del *Segon del Cartoixà* amb els capítols corresponents de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia⁶ mostra una reducció general del contingut quant a l'original llatí. Les omissions de contingut en el *Segon* afecten sobretot glosses que incidien en la interpretació dels fets evangèlics per diferents doctors de la patristica. Aquesta tendència se sol observar en els darrers subcapítols de cada capítol, per tal com en la *Vita*, en aquesta posició, solen disposar-se fragments de *meditatio* i *contemplatio*, que podien presentar informacions ja aparegudes i, per tant, redundants, o que tractaven de qüestions teològiques específiques que no resultaven adients per al tipus de públic a què s'adreçava el *Cartoixà*.

En primer lloc, tot seguit, mostrem un exemple d'aquest tipus d'operació, que eliminava continguts redundants i en destacava els fets evangèlics:

Vel secundum Chrysostomum, si volumus fidem hujus praeferre fidei Apostolorum, sic intelligendum est, secundum quod unumquodque bonum hominis, secundum qualitatem illius laudatur. Rusticum enim dicere aliquid sapienter, magnum est, quod de Philosopho non est mirum; sic et hic. Non enim erat aequale, Judaeum credere et Gentilem. Vel secundum eundem Chrysostomum, intelligendum est quantum ad originem credendi, quia alii pluribus signis visis crediderunt, iste vero nullo miraculo viso, sed tantum auditu creditit.

E si volem per los apòstols respondre que tanta fe o més que Centurió tingueren, diu sanct Crisòstom que loam los hòmens segons la condició que tenen. Hi axí, si algun ydiota diu alguna conclusió científica, diem: “No u diguera més ni tant qualsevol instrohit en philosophia!”, la qual conclusió si un filosof la deya, les nostres orelles, sens fer-ne admiració alguna, la scoltarien. O podem clarament expondre que fins en aquella hora en los apòstols, ni en algun altre, lo Senyor tanta fe ni tanta facilitat de creure no avia trobada. (II, f. 3c)

Ubi Hieronymus: De praesentibus dicit, non inveni tantum fidem in Israel, non de Patriarchis et Prophetis, nisi forte in Centurione, fides Gentium praeponatur Israeli. Et Beda: Praesentibus ideo fides Centurionis antefertur, quia illi Legis Prophetarumque monitis edocti erant; hic autem nemine docente sponte creditit: haec Beda. Mirabatur ergo Jesus de fide Centurionis, Gentilis hominis, et eam laudavit, ut ex istius laude erubescant et confundantur Israelitae; et ideo tunc fidem Gentium mirabatur, quam ultra fidem Judaeorum crescere videbat. Nec solum fides Gentium et in Centurione collaudata, sed etiam praefigurata. (VC, 196b)

[Ubi Hieronymus...]

Notem com, en un primer moment, Corella redueix la seua traducció quant al text llatí, i omet la referència de la *Vita* sobre la fe dels jueus i els gentils. En segon lloc, omet dues citacions atribuïdes a sant Jeroni i a Beda el Venerable en el text ludolfi, que tractaven de com entre els presents, jueus i gentils, Jesús només trobà fe en aquest centurió qui, a banda, no havia estat instruït pels profetes de l'arribada de Crist, com sí ho havien estat els jueus. A banda de la qüestió teològica a la qual es fa referència, els arguments i idees ara omesos ja havien aparegut al llarg del capítol. Roís de Corella opta per explicar de manera clara el sentit dels fets evangèlics, amb el fragment final “O podem clarament expondre...”, on ha omés també l'atribució d'aquestes paraules a sant Joan Crisòstom.

⁶ Els capítols de la *Vita* relatius al *Segon del Cartoixà* van del *Caput XLII. De servo Centurionis paralytico*, del primer volum, al *Caput II. De exhortatione ad sequendum Christum, et suae passionis exemplum*, ja del segon volum en què se sol distribuir la *Vita* de Ludolf de Saxònia.

Com s'ha dit, un cas abundant d'omissions pel que fa al text llatí és el que té a veure amb glosses amb un contingut teològic més específic, adreçades a un lector amb formació teològica, que s'allunyaria de la voluntat de Corella d'adaptar el text a un lector més general, no necessàriament interessat o especialitzat en aquest tipus de qüestions i debats.

Un nou exemple d'aquesta operació, que cerca la claredat i la concisió pròpies d'un text amb missatge catequètic, l'oferim tot seguit, en què Corella omet en la seua traducció una glossa ludolfina sobre el doble sentit de la perseverança: perseverar en les bones obres seria un dels sentits, perseverar en la voluntat del propòsit esdevindria preceptiu:

Unde et Bernardus: Perseverantia est vigor virium, consummatio virtutum, nutrix ad meritum, mediatrix ad praemium, soror patientiae, constantiae filia, amica pacis, amicitiarum nodus, unanimittatis vinculum, sanctitatis propugnaculum. Tolle perseverantiam, nec obsequium habebit mercedem, nec beneficium gratiam, nec fortitudo laudem. Denique non qui inceperit, sed qui perseveraverit, hic salvus erit: haec Bernardus.

Diu sanct Bernat: "Perseverança és fortalea de les fortalees, fi de les virtuts, conservació de mèrit, sperança de premi, germana de paciència, filla de constància, amiga de pau, nuu de amicities, ligam e vincl de humanes penses, de santedat torre. Si leves la perseverança, ni lo trebal aurà loguer, ni lo benefici gràcia, ni la fortitut glòria. Finalment, no serà salvat lo qui comença mas lo qui fins a la fi persevera." (II, f. 27bisb).

Et nota quod duplex est perseverantia: una est continuatio in bonis operibus, haec non est in praecepto; alia est perseverantia voluntatis in proposito bene agendi, et haec est in praecepto. (VC, 229a)

[Et nota...]

En segon lloc, en l'apartat que ara comentem, un altre fenomen considerable és l'omissió de citacions dels autors de les glosses, ja siguen pares de l'Església o autoritats de l'antiguitat clàssica, però tot conservant-ne el contingut. Sembla que l'objectiu siga no sobrecarregar el text amb referències a autoritats teològiques, per tal de mostrar-lo d'una manera més directa i assequible:

Unde Augustinus: Nostri principis cum pauperes delinquentes publice arguant et confundant, divitibus maiora peccantibus, nec nutum faciunt. (VC, 332b)

No u pratiquen axí de present los nostres prelats hi prínceps. Als pobres publicament corregeixen hi confonen, hi als rics, qui majors delictes cometen, solament corregir-los no senyalen. (II, f. 103d)

Per contra, en altres casos, en el *Segon* es detecten falses atribucions a autoritats teològiques de fragments que en la *Vita Christi* formen part de la glossa ludolfina general, on hi apareixen sense referència explícita respecte a la seua autoria. Amb aquestes falses atribucions, és possible que Corella cerqués reforçar l'argument teològic exposat, ara amb una font coneguda i respectada pels lectors:⁷

⁷ En el *Segon del Cartoixà*, segons hem recomptat, el principal autor a qui s'atribueixen textos que no li corresponen vers el text ludolfí és sant Joan Crisòstom, amb 16 falses atribucions; a sant Agustí d'Hipona, n'hi ha 13 casos; 4 a sant Gregori i, finalment, sant Teòfil d'Antiòquia, Beda el Venerable i sant Jeroni consten amb una falsa atribució cadascun. Resulta remarcable la falsa atribució d'un fragment a sant Jeroni, que en la *Vita Christi* (VC, 319a) s'atribuïa a Sal·lusti, l'historiador romà. En aquest darrer cas, es pot deduir una certa voluntat de mostrar referents cristians i deixar de banda autors grecollatins, tot i que no es podria descartar que Corella cerqués una autoritat més coneguda que no Sal·lusti.

In quo a dilectioni proximi, vacuum se ostendit, quia proximum non novit. Forsitan putabat quod Christus diceret: Judaeus est proximus tuus, et tunc responderet, Deum et Judaeum diligo; et sic appareret justus. (VC, 258a)

Diu sanct Crisòstom: “En aquesta resposta se mostrà buyt de la amor del prohisme, que demanant qui és, mostrà que no·l conexia hi axí no l’amava. Pot esser que pensava que·l Senyor devia respondre: «Los jueus són tos prohismes», hi ell tinguera prompta resposta: «A Déu hi los jueus yo·ls ame», hi axí·s mostrara just e piadós home.” (II, f. 49d)

Per altra part, un tercer grup d’omissions de contingut es detecta en determinats fragments del *Segon* on Corella tendeix a simplificar i a desfer possibles ambigüitats i sentits obscurs que una traducció literal d’aquests podria oferir. En conseqüència, el text català resultant esdevé reduït quant a l’original llatí. El sentit, però, dels textos és equivalent, amb la qual cosa el lletraferit valencià mostra la seua capacitat lingüística i literària d’adequar el text a un nou públic i a un nou context, en definitiva:

In his enim quae dantur propter Christum, non tantum pensatur quantitas doni quod datur, quantum pensatur quantitas bonae voluntatis ex qua datur; non quantum des, sed ex quanto, attendit Deus; utrumque quidem attendit, sed potius hoc quam illud. (VC, 240b-241a)

En les almoynes que per amor del Senyor se donen, la cantitat de la affectió e voluntat de qui les dóna lo Senyor mira. (II, f. 35d)

En general, hem de considerar que la casuística d’aquestes omissions, tant de contingut com de fonts, juntament amb les falses atribucions, tenen un caràcter voluntari i cerquen apropar el contingut del *Segon* al projecte del lletraferit valencià. Roís de Corella pretén captar l’atenció d’un lector ampli, per la qual cosa defuig, a grans trets, les interpretacions de caràcter teològic més obscures, ara bé, sense allunyar-se del sentit essencial de la proposta cristocèntrica de la *Vita*.

3.2. Incorporacions

A banda de les omissions respecte al text ludolfi, l’autor valencià incorpora fragments i glosses de diversa procedència, com pugua ser de les *Postillae perpetuae in universam Sacram Scripturam*, de Nicolau de Lira (La Vieille-Lyre, ca. 1270 – París, 23 d’octubre de 1349), o dels diferents volums del *Libri Quatuor Sententiarum* de Pere Llombart (ca. 1100 – París, 20 de juliol de 1160), entre altres fonts.

Primer, un cas que exemplifica l’origen i presència d’aquestes incorporacions el trobem a partir del següent fragment del *Segon del Cartoixà*, que parteix de les *Postillae* als versets evangèlics de Lluc 7, 3 (“El centurió l’apreciava molt i, quan sentí parlar de Jesús, li va enviar alguns notables dels jueus a demanar-li que vingués a salvar el seu criat.”) i de Mateu 8, 5 (“Jesús va entrar a Cafarnaüm. Un centurió l’anà a trobar i li suplicava.”):

Fàcilment són concordades los evangelistes: són acostumades paraules que, si trametem algú qui per nosaltres parle, diem sens dir falsia: “Yo li he ja parlat de tal negoci hi m’à tornat tal resposta.” O pogué ser que Centurió, après que parlaren al Senyor los sacerdots hi pròmens, que ell hi vingués en persona. (II, f. 2b)

Corella, amb l’al·lusió inicial a la coincidència entre els evangelistes sobre els fets de la vida de Jesús, que hem destacat en cursiva, parteix de la glossa dels versets esmentats que, de fet, apareixen de manera conjunta en les *Postillae* de Nicolau de Lira. A més, la postil·la de Lc 7, 3, referint-se al verset de Mt 8, 5, indica que el Centurió

accedí a Jesús, “*sed non intelligendum in persona propria, sed quia accessit per amicos et nuncios*”, és a dir, que el Centurió contactà amb Jesús després que ho feren de manera prèvia els “sacerdots hi pròmens”, dels quals tracta Corella en el fragment del *Segon* ara referit.

En segon lloc, un dels pocs casos en què el mestre en sacra teologia explicita la font dels textos que manejava, a partir dels quals n’incorporaria fragments en el *Cartoixà*, se’ns presenta en el següent text sobre l’eucaristia i la comunió. Quant al text llatí de Ludolf de Saxònia, el contingut corresponent en el *Segon* ha estat resumit i amplificat per Roís de Corella amb la inclusió de la referència explícita al llibre conegut com a *Quart de les sentències* de Pere Llombard (ca. 1100-1160):

Et sciendum quod nonnulli doctores aliqua de praedictis incidentaliter ad altaris sacramentum referunt; sed in continua expositione nullus, quia de sacramento altaris proprie habetur infra in coena Domini, quando hoc sacramentum instituit. (VC, 310b)

Altres ni espiritualment ni sacramentalment, però realment lo reben; hi són aquells {87c} infels qui no-l crehen, mas axí com si fos pa verdader lo mengen. Innumerables altres excel·lències de aquest sagrament al *Quart de les Sentències* sguarden. (II, f. 87c)

En el text ludolfí corresponent, es feia una referència genèrica al que havien dit “*nonnulli doctores*” sobre el sagrament de l’eucaristia; Roís de Corella, per la seua part, evidencia el que era un dels principals llibres per a l’estudi de la teologia en l’època medieval. En particular, el volum quart glossa els diversos sagraments. I dins d’aquest, en el Llibre IV, en la *Distinctio X*, que es titula “*De haeresi aliorum qui dicunt corpus Christi non esse in altari nisi in signo*”, es discuteix de la qüestió de rebre el sagrament de l’eucaristia sense fe, tema que es tracta en el fragment incorporat per Corella.

A més, en el *Cartoixà*, una operació que també se sol observar és la reordenació de determinats fragments en funció de la posició que els corresponia en la *Vita Christi*, tot anticipant-los o ubicant-los en un lloc posterior al que ocupaven, sempre atenent a una voluntat de cohesionar i donar coherència al discurs que s’ha elaborat; en definitiva, de reforçar una determinada idea o un passatge evangèlic concret. L’extensió dels fragments reubicats és variable, des de fragments breus a citacions completes. En concret, en el *Segon del Cartoixà*, hem detectat 59 casos en què el lletraferit valencià reubica fragments de la *Vita* en funció dels seus interessos, fet que demostra de nou la voluntat d’adaptar el text ludolfí i elaborar-ne un amb matisos propis, que l’aproparia més a una versió del text ludolfí que a una versió literal –paraula per paraula– d’aquest.

3.3. Amplificacions, retoricacions i modulacions: literatura i traducció

Un altre conjunt d’actuacions dutes a terme per Corella quant a la traducció de la *Vita Christi* és el que té a veure amb la retoricació de determinats fragments i l’ús de recursos estilístics i retòrics, amb la voluntat d’embellir el text i el missatge que se’n deriva. Amb aquests mecanismes es pretén atraure el lector amb una intenció divulgativa i catequètica, per tal d’augmentar la intensitat evocadora del discurs, sense defugir el sentit original del text llatí. Aquestes operacions solen tenir una extensió relativa i amplien el contingut del text ludolfí, però són una mostra de la voluntat de Corella de personalitzar la traducció a partir de l’estil, és a dir, d’aportar-li literarietat. Les glosses amplificades pel lletraferit valencià tenen també l’objectiu d’aclarir i concretar el sentit de les paraules de la *Vita Christi* en la seua traducció.

Sobre la qüestió de la literatura i la seua relació amb la moral en el nostre autor, Stefano Maria Cingolani (18), tot basant-se sobretot en les obres denominades “profanes” o d’inspiració mitològica, en concret sobre el *Parlament en casa de Berenguer Mercader* i *La Tragèdia de Caldesa*, indicava que la moral, l’ètica era “una

condició i no la causa de la seua literatura”. Ara bé, l’obra que ens ocupa, el *Cartoixà*, està condicionada pels fets de la vida de Jesucrist, que esdevé la “situació narrativa”, una matèria de tipus religió on la moral, l’ètica, presenta un paper central, és a dir “causal”. Amb tot, malgrat que es tracta d’un àmbit teològic, el lletraferit valencià no deixa de banda l’ús dels recursos literaris que havia desenvolupat al llarg de la seua trajectòria com a escriptor.

En el *Cartoixà*, l’aspecte literari, d’ací la qualitat “creativa”, considerem que apareix sempre que és possible, però se supedita a la voluntat catequètica i a les diferents operacions per “adequar” o, “arromançar” l’obra al públic laic, a qui era destinada.

Un altre aspecte que serà fonamental per entendre els fenòmens d’embelliment literari en el *Cartoixà* i que també es relaciona amb la traducció és el que té a veure amb l’aprenentatge i l’educació de Corella, sobretot si tenim en compte que aquesta obra fou escrita en la darrera etapa de la seua vida, on el lletraferit valencià havia consolidat i fet seues les tècniques apreses. Ens plantegem, doncs, quina és la influència de la formació escolar medieval que rebé en les traduccions que elaborà i en la literarietat d’aquestes. I com aquesta influència afectarà les obres més tardanes, ja de caràcter hagiogràfic i religió, com és la seua traducció de la *Vita Christi* que ara ens ocupa.

Referint-se principalment a les proses mitològiques, Martos (2001b, 245) mostra que aquestes obres evolucionen “des d’un procés de traducció més o menys fidel fins a la creació literària més allunyada dels models”. És a dir, amb el temps, Corella tendeix a aportar major literarietat a les seues traduccions; un aspecte que es podrà observar en el *Cartoixà*, dins dels límits que les característiques d’una obra d’aquest gènere exigeix, com s’ha dit. L’estudi de la gramàtica i la retòrica en l’època medieval acaben confluint, doncs. Una de les principals tècniques escolars del període era la traducció i el comentari d’obres clàssiques: Ovidi, Sèneca, Ciceró esdevenen models per a les llengües vulgars, les quals a partir de les traduccions s’apropriaran dels diferents recursos retòrics, lingüístics, textuals, d’aquestes obres. D’aquesta manera, les llengües vulgars s’enriqueixen per tal com prenen els textos clàssics com a models, arran les traduccions efectuades.

Per altra part, un altre element textual amb què es qualifica el *Segon a l’incipit* del volum, com és el terme “arromançat”, testimonia la presència literària o creativa en la traducció del *Cartoixà*. Aquest mot determina segons Josep Pujol (11) no només:

Una simple transferència “horitzontal” d’una llengua a una altra, sinó una activitat més complexa que, en un tant per cent elevadíssim, implica un desplaçament cultural en sostreure les obres originals al nivell cultural elevat a què pertanyen –el del llatí– i lliurar-les a un públic laic que llegeix en llengua vulgar.

3.3.1. Amplificacions

Amb una extensió variable, les amplificacions són un exemple d’aquestes operacions que tenen a veure amb la creació literària de l’autor valencià sobre el text, per tal com Corella emprà recursos retòrics i expressius propis de la tradició retòrica per vincular-los a determinats continguts. Aquesta tradició recomanava “afegir adjectius altisonants, sinònims o antònims i substituir per pronoms els noms sobreentesos.” (Wittlin 1995b, 130-131)

Un primer exemple d’aquests usos l’observem si comparem un breu fragment del text ludolfi (VC, 241b) “cum locus superior imperatur”, amb la traducció oferida per Corella: “quant per obediència bisbats, prelatures hi lochs superiors acceptes” (II, f. 36d). A partir de la col·lació, veiem com el lletraferit valencià incorpora i explicita els càrrecs eclesiàstics superiors de què feia esment el text llatí. D’altra banda, arran

d'aquest aclariment, també podem deduir el tipus de destinatari vinculat a la jerarquia eclesiàstica que tindria el *Cartoixà*, cap al qual s'adreçarien aquestes paraules de manera més específica. Un aspecte que es vincula a la condició de mestre en teologia que tenia l'autor valencià i que determina el caràcter explicatiu i catequètic del llibre i, alhora, atorga al nostre lletraferit una certa posició d'autoritat des d'on elaborar aquest tipus d'enunciats.

En segon lloc, en el mateix capítol que l'exemple anterior, unes línies més avall, Corella en fer la traducció del text de Ludolf de Saxònia amplifica el contingut d'aquesta amb una gradació:

cum probra adipisci et contumeliae iubentur (VC, 241b) quant difícils coses te manen, aspres, dures, menyspreus hi vituperis, forçat hi sens delit, per sola obediència les acceptes, les quals voldries, si fer se podia, que no t fosen manades (II, f. 36d).

El text resultant de la traducció corellana cerca intensificar i concretar el sentit de les paraules en el *Cartoixà*, les quals, per altra part, es presenten ara adreçades directament al lector, tot apel·lant a la seua consciència i a la necessitat de contrició.

3.3.2. Retoricacions

D'altra banda, pel que fa a les retoricacions operades per Rois de Corella, és a dir, a l'ús de recursos literaris en el *Cartoixà*, en el *Segon* s'observa una àmplia casuística que, juntament amb les amplificacions, constitueix la poètica i l'estil del lletraferit valencià. Aquest estil, per altra part, dona forma al que s'ha denominat "estil artitzat" (Ferrando 1993), basat en l'ús de diferents recursos i tècniques retòriques derivats de la traducció d'obres del llatí al català. La creació d'exclamacions i interrogacions retòriques a partir de la glossa ludolfina, la derivació lèxica ("ab veus de lamentables instruments lamentaven", II, f. 18d), l'ús constant d'epítets ("font de pietat", II, f. 14d; "creatura deffectuosa miserable", II, f. 19d) o la presència variada de rimes i metàfores, entre d'altres, són elements que operen ja siga sobre la forma, ja siga sobre el contingut semàntic dels textos, per embellir el missatge corellà "i dignificar el seu model de prosa en vulgar, una prosa artitzada i que provoca alteritat respecte de la llengua col·loquial" (Martos 2001a: 42). Una "alteritat" que calia remarcar en un text com el *Cartoixà*, pel seu caràcter d'obra culta i, alhora, religiosa.

De manera més concreta, presentem ara alguns exemples amb les característiques suara esmentades. Trobem un cas d'incorporació de rimes en un fragment del *Segon* sobre el qual s'ha operat, a més, una síntesi respecte al text llatí de VC, 269b, on prèviament hi havia part del verset de Lc 10, 42 ("Maria ha escollit la millor part, i no li serà presa."): "*quia nullus hodie appellat contra claustralem, qui vult in claustro residere, sed bene appellatur contra eum qui vult abbas fieri.*"⁸ En el *Segon del Cartoixà*, el text resultant, amb un cert caràcter proverbial i possiblement vinculat a les tècniques de predicació, s'esdevé: "Però huy molt poch se clama Marta de Maria, mas clamen-se quasi tots, que cascú vol l'abadia" (II, f. 57b).

Sovint, la retoricació de la traducció corellana, com en el cas següent i en altres, es produeix fent ús sobretot de lèxic valoratiu i de les seues possibilitats de derivació, així com de l'anteposició d'adjectius:

⁸ "Ningú apel·la hui contra un claustral que vol residir en el claustre, s'apel·la contra qui vol que el nomenen abat." Trad. pròpia.

No fon axí de Jesús, Déu hi Senyor nostre, que·l stimaven *pobre*, dejecte fill de una *pobra* dona hi de un *pobrellet* menestral miserable, hi que *pobres* pexcadors lo seguïen, gent *pobra* hi en lo món poch stimada. Hi per aquesta causa, algú no pot esser axí *pobre* com fon lo nostre cap, Déu, Senyor hi mestre, essent rich per dret hi justícia sobre totes les creatures, no solament en quant Déu, mas en quant home. Rey de Judea, hereu del primer pare, Adam, qui fon monarca; Jhesús, fill seu, li succehí sens peccat entre tots los altres, fill de la Reyna sens peccat, verge Senyora Maria. (II, f. 89d)

Si atenem a qüestions de lèxic valoratiu, molt relacionades amb la presència d'elements literaris, trobem en el *Segon* certes referències que ens porten al to bèl·lic de les proses de temàtica mitològica del mateix autor, al voltant de diferents expressions: en el foli 25b del *Segon*, per exemple, s'incorpora unes paraules on es presenta els deixebles de Jesús armats per aquest amb "saldes armes"; en el *Rahonament de Thelamó e de Ulixes en lo setge de Troya, davant Agamènon, après mort de Achilles, sobre les sues armes*, també de Roís de Corella, consta la mateixa combinació de paraules:

Yo no ignore ni menys negue les armes de Achilles ésser gran premi, però és fet poch per demanar-les Ulixes, lo qual tant los perills tem, que los murs no li paren armes saldes. (Martos 2001a, 127)

En un sentit teològic, l'equiparació entre els guerrers clàssics i els apòstols de Jesús a partir d'expressions que, alhora, es corresponen amb les que apareixen en diferents obres corellanes, o d'altres que ja es troben en la *Vita Christi*, pretén incidir en la idea de l'heroisme cristià que emergirà en nombroses ocasions, sobretot quan es fa referències al combat dels pecats. El concepte de "*miles Dei*", que representaria el que podria ser l'ideal humà per a Corella, es troba a la base d'aquests usos d'un llenguatge bel·licista, volgudament retòric però ara en un àmbit religiós.⁹

Així, tant en el casos presentats anteriorment com en altres semblants en el *Segon*, amb l'ús dels recursos que el llenguatge posa a la disposició del lletraferit valencià, per augmentar la pietat en els fidels, se'ns mostren elements com la misèria de Jesús i els seus deixebles, llur doble condició divina i humana o l'elevada consideració de la puresa de la Mare de Déu. Tots aquests continguts esdevenen fonaments del projecte final de vida que implicà la tasca de traducció del *Cartoixà* per a Corella, sobre el qual deixà la seua empremta lingüística i literària. La configuració d'un estil propi, base de la "prosa artitzada", se'ns presenta en el *Cartoixà* com la culminació d'una tècnica de traducció perfeccionada des de les primeres obres mitològiques. L'elegància i la mesura en l'ús de les possibilitats del llenguatge literari es determinen per l'experiència i el saber de Corella i la necessària contenció que implicava una obra com aquesta.

3.3.3. Modulacions

Una de les operacions de traducció que se sol detectar en l'obra que ens ocupa és el canvi de la tercera persona de la glossa ludolfina a la primera persona en el *Segon*. Es dona lloc així a un fenomen que pren el nom de modulació, a partir del qual, com indica Martos (2003, 260), es pot caracteritzar una part de la prosa mitològica, que afectarà també a la prosa de caràcter religiós:

⁹ Agustín Rubio Vela ha analitzat aquest concepte arran el debat de l'adscripció procavalleresca o anticavalleresca de l'obra de Corella, dialèctica plantejada en dècades passades, i que l'historiador valencià exemplifica arran del personatge de Francí Aguilar i el seu elogi en la *Sepultura de Francí Aguilar*, obra de Roís de Corella.

La modulació [...] era un exercici escolar que trobàvem en el procés de traducció de textos a l'edat mitjana, amb la finalitat d'anar avançant en l'aprenentatge literari, en la pràctica de la composició de textos més personal. I aquesta estratègia no sols servia per a passatges de cada obra, sinó que el canvi de perspectiva narrativa era una de les experimentacions literàries més habituals en les proses corellanes i, per tant, el fonament de la seua composició.

Un dels nombrosos exemples de modulació en el *Segon* el trobem en el capítol 17, en un subcapítol que tracta de com apropar-se a Jesús de manera familiar i segura. Roís de Corella, a partir d'una citació de sant Bernat de Claravall de la *Vita*, en què es glossa el verset de Mt 11, 29 (“Accepteu el meu jou i feu-vos deixebles meus, que sóc benèvol i humil de cor, i trobareu el repòs”), n'incorpora *motu proprio* un altre sobre la passió de Jesús:

Diu sant Bernat: “O, devot cristià! Si vols que de totes les tues tribulacions, dolors e angústies sia laugera la càrrega, liga-les ab la creu de Jesús e sobre tu la càrrega, que axí com les plomes fan lauger lo pes sobre lo qual se ajusten, axí la creu de Jesús fa lauger lo pes de nostres culpes e penes. Has fet tots los peccats que {44c} fer se poden; voldries que fets no fossen. Pren la creu de Jesús, en la qual, ans que tu los haguesses posat en obra, ell per tu ne havia fet la penitència tot atribulat de dolors e angústies. Pren la creu de Jesús, considera les dolors que Jesús per tu ha sofertes e les tues ajusta-les a les sues, e axí per a tu seran laugeres, puix per tu ell les ha portades.” (IV, f. 44bc)

Yo·l portaré al mont de Calvari hi, portant, lo faré lauger per a vosaltres, hi après faré que ell me porte hi ab claus me tinga, perquè sens mi no·l porieu portar ni moure. Plomes seran lo meu cors, que fan més lauger lo pes ab qui s'ajusten. (II, f. 47d)

El text del *Segon*, afegit per Corella, es deriva d'una interpretació bastant lliure amb forma modulada del verset de Mt 11, 30 (“perquè el meu jou és suau, i la meua càrrega, lleugera”). El nou fragment, d'altra banda, es relaciona també amb una altra citació de sant Bernat de Claravall sobre el mateix passatge evangèlic, però ara en el *Quart del Cartoixà*, com es pot veure en el text paral·lel. El vincle es produeix sobretot per les coincidències de contingut, amb els mateixos termes, arran l'episodi concret de la Passió de Jesús, quan aquest carrega la creu amb què el crucificaran. Es pot observar d'aquesta manera la complexa xarxa de relacions literàries i teològiques que conformen el *Cartoixà*, com a obra única que es basteix sobre d'una base de continguts comuns com són els fets evangèlics i les glosses que s'han derivat. A més, cal afegir la capacitat literària de Roís de Corella, que se sosté en una formació clàssica sòlida, pròpia de l'època medieval, que evoluciona amb el pas del temps en el conjunt de l'obra corellana.

4. Conclusions

Per acabar, arran l'estudi del *Segon*, un dels volums que conformen el *Cartoixà*, hem volgut destacar quines són algunes de les particularitats d'aquest volum. Qüestions externes com la data i les circumstàncies de la seua publicació, ens porten a considerar el prestigi social de Corella, que es perpetuava més enllà de la seua mort. També, arran la revisió de la consideració de les seues obres a partir de la Renaixença, hem observat com el *Cartoixà* es reclamava com a darrera peça per a configurar una visió completa de l'obra corellana i s'emmarcava en l'obra de caràcter religiós, però que presentava relacions amb la resta de la seua producció.

Les diferents operacions de traducció entre la *Vita* i el *Segon* ens ha mostrat indicis de la formació teològica i literària de Roís de Corella, així com la importància del fet

literari en aquesta obra de maduresa en diferents aspectes que és el *Cartoixà*. La supressió de continguts i la incorporació d'altres, el volgut embelliment del text, entre altres, permeten copsar el sentit de la traducció corellana.

En definitiva, més enllà del que presentem en aquest estudi previ, les operacions indicades en la nostra edició arran la col·lació amb el text ludolfi, donen com a resultat una obra amb un segell propi i personal que supera una traducció estrictament literal, tal com el *Cartoixà* havia estat qualificat. En conseqüència, a partir de l'estudi del *Segon* que hem proposat, considerem que el *Cartoixà* es trobaria més prop d'una "versió adaptada" que no d'una "traducció literal", si fem ús del terme proposat per Wittlin (1997, 188) com un dels extrems possibles en les proses traduïdes per Joan Roís de Corella.

Obres citades

- Chiner, J. “Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV.” *Magnificat Cultura i Literatura Medievals* 1 (2014): 111-377.
- Cingolani, S. M. “Joan Roís de Corella i els límits de la literatura.” *Caplletra* 24 (1998): 13-24.
- Escartí, V. J. “La posteritat de l’obra de Corella.” *Afers* 76 (2013): 741-757.
- Ferrando, A. “Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la «valenciana prosa.»” *Caplletra* 15 (1993): 11-30.
- Ferrer i Bigné, R. *Estudio histórico-crítico sobre los poetas valencianos de los siglos XIII, XIV y XV*. València: Imprenta de José Rius, 1873.
- Furió Vayà, J. M. “Allò que Corella ha «corregit, smenat y ben examinat» en el *Cartoixà*. Contribució a l’estudi de la traducció en el *Terç*.” *Afers* 76 (2013): 687-715.
- . *El Terç del Cartoixà de Joan Roís de Corella. Edició i estudi*. Tesi doctoral inèdita. València: Universitat de València, 2016.
- Garcia Peris, V. *La traducció corellana de la Vita Christi de Ludolf de Saxònia. Edició crítica i estudi traductològic del llibre Primer, València, 1496*. Tesi doctoral inèdita. València: Universitat de València, 2015.
- Lira, N. de. *Postilla super totam Bibliam*. Roma, 1472.
- López Quiles, A. *El “càntich novell” de Corella. Tècniques d’apropiació del Psalteri*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2013.
- Martínez, T. *Rims i proses de Joan Roís de Corella*. Barcelona: Edicions 62, 1994.
- Martos, J. Ll. “El género popular de los *goigs* y Joan Roís de Corella: La «Vida de la sacratíssima Verge» y l’«Oració»” En C. Alvar ed. *Lyra mínima oral: los géneros breves de la literatura tradicional: actas del Congreso Internacional celebrado en la Universidad de Alcalá, 28-30 octubre 1998*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2001a. 85-98.
- . *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*. Alacant/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001b.
- . “Escola i aprenentatge literari a través de la traducció: Corella i els mites.” *Traducció i pràctica literària a l’edat mitjana romànica. Quaderns de filologia. Estudis literaris* 8 (2003): 245-266.
- . *Psalteri. Edició crítica*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2013.
- Miquel i Planas, R. ed. *Obres de Joan Roïç de Corella*. Barcelona: Casa Miquel-Rius, 1913.
- Oviedo, J. *El Segon del Cartoixà de Joan Roís de Corella (1500). Edició i estudi*. Tesi doctoral inèdita. Alacant: Universitat d’Alacant, 2017.
- Pujol, J. “Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins.” *Quaderns. Revista de traducció* 7 (2002): 9-32.
- Riquer, M. de. “Joan Roís de Corella.” En *Història de la literatura catalana: part antiga*, 3. Barcelona: Ariel, 1964. 254-320.
- Roca, R. “L’inici de la recuperació de Joan Roís de Corella.” *Afers* 76 (2013): 759-774.
- Romero Lucas, D. “La traducció valenciana de las *Meditationes Vitae Christi* del cartujano Ludolfo de Sajonia: las primeras ediciones valencianas impresas.” *Quaderns de Filologia. Estudis literaris* 8 (2003): 299-314.
- Rubió i Lluch, A. *El Renacimiento clásico en la literatura catalana. Discurso de recepción en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona: Jaime

Jesús Roviralta, 1889.

Rubio Vela, A. “Joan Roís de Corella, el mundo de los caballeros y la guerra. Notas de archivo sobre notas de lectura.” *eHumanista/IVITRA* 5 (2014): 443-466.

Saxònia, L. de. *Vita Jesu Christi: Ex evangelio et approbata ab Ecclesia catholica doctoribus sedule collecta*. Edició a càrrec de L.-M. Rigollot. París: Víctor Palmé, 1865.

Wittlin, C. “Un text inèdit de Joan Roís de Corella: *La visió a la porta de la Senyora nostra de Gràcia*, del 1487.” En V. Martines & J. Ponsoda eds. *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, 3. Alcoi: Marfil, 1995a. 257-268.

---. *De la traducció literal a la traducció literària*. Barcelona/València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1995b.

---. “La Biblis, Mirra i Santa Anna de Joan Roís de Corella.” En T. Martínez ed. *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura VIII*. Borriana: Agrupació Borrianenca de Cultura, 1997. 175-189.

---. “*La Història de Josef* de Joan Roís de Corella: traducció amplificada i retoricada del text bíblic.” En V. Martines ed. *Estudis sobre Joan Roís de Corella*. Alcoi: Marfil, 1999. 315-329.